

NASILJE U PORODICI I UPOTREBA ALKOHOLA: MERE OBAVEZNOG LEČENJA I PRIKAZ SLUČAJA

Domestic violence and alcohol use: security measures of compulsory treatment and a case study

APSTRAKT Konzumacija alkohola je samo jedan od faktora u etiologiji nasilničkog kriminaliteta u koji spada i nasilje u porodici. Nasilje u porodici podrazumeva – nasilje među partnerima (supružnicima), nad decom i starijim roditeljima. Cilj rada je da prikaže uticaj zloupotrebe (intoksikacije) kao i zavisnosti od alkohola na nasilje u porodici, ali i multifaktorijalnost ovog odnosa, ekonomske štete koje trpi društvo i udeo društva u odnosu alkohol-kriminal. Takođe su predstavljani nalazi nekih istraživanja i statistički podaci o rasprostranjenosti pojave, kao i prikaz tri slučaja, koji obuhvataju nasilno ponašanje prema supruzi, deci i roditeljima. U pitanju su učinioci krivičnog dela koji su dobili meru obaveznog lečenja alkoholizma u psihijatrijskoj instituciji, a sa kojima je rađena dvogodišnja psihoterapija i dalje praćenje kroz članstvo u klubu lečenih zavisnika. Iz literature i psihoterapijske prakse sledi zaključak da je prevencija zloupotrebe alkohola i alkoholizma jedan od faktora smanjenja stope nasilničkog kriminaliteta, posebno nasilja u porodici.

KLJUČNE REČI nasilje u porodici, konzumacija alkohola, mere obaveznog lečenja, prikaz slučaja

ABSTRACT Alcohol consumption is one among a number of factors in the etiology of violent crime which includes domestic violence. Domestic violence usually designates: violence between partners (spouses) and violence towards children and elderly parents. The aim of this article is to highlight the impact of alcohol abuse (intoxication) and alcohol dependence on domestic violence, but also to emphasize the multifactoriality of this relation, the economic damage that society suffers and the society's very role with regard to the alcohol-crime relation. Presented are also different research projects and statistical data regarding the prevalence of this phenomena, together with three case studies that involved violent behavior towards the spouse, children and parents. The offenders received an order of compulsory treatment of alcoholism in a psychiatric institution and have been treated and

observed for two years (psychotherapy and support clubs). The literature and the experiences of psychotherapeutic practice lead to a conclusion that prevention of alcohol abuse and alcoholism is indeed one of the factors that play a significant role in reducing the rate of violent crime, especially of domestic violence.

KEY WORDS domestic violence, alcohol consumption, security measures of compulsory treatment, case study

Multifaktorijalnost u odnosu alkohol – kriminal i ekonomski gubici

Povezanost nasilja sa upotrebom psihoaktivnih supstanci (PAS) je kompleksan fenomen i *zatvoren krug* koji uključuje faktore iz porodice, okruženja, društva, kulture, kao i individualne faktore, i samo dejstvo supstanci na mozak. Tako je nađena značajna povezanost između agresivnog i nasilnog ponašanja i upotrebe alkohola (WHO, 2006; Parker, Cartmill, 1998; Weiner et al. 2001 Sampson, Lauritsen, 1994; Quane, Rankin, 1998; Sampson, Laub, 2006 prema Valdez et al. 2007; Murray, 1990; Ljubičić, 2011; Jašović, 1991; Ignjatović, 2011; Lewis et al. 2004; Заиграев, 2002; Fromme, Kruse, 2003; Fenton, Rathus, 2010; Moreira et al. 2011; Iritani et al. 2013; Dragišić Labaš, 2012). Ističu se neke individualne karakteristike kao – pol, starost, rasa, etnicitet, ličnost, psihički poremećaji koji *posreduju* između intoksikacije alkoholom i nasilja. Dok se u rizične faktore koji *dolaze* iz društva i kulture navode: urbanizacija; tranzicija; nezaposlenost; siromaštvo; migracije; okruženje (susedstvo) u kome je prisutno nasilje i druge vrste kriminala; socijalizacija; stavovi prema nasilju, uglavnom muškaraca; običaji koji nalažu pijenje, itd.

Izdvojićemo neke od navedenih faktora uz kratka objašnjenja njihovog *učesća, delovanja, posredovanja* u odnosu alkohol-kriminal.

Kriminalne statistike u SAD ukazuju da je 75% pritvorenih osoba u vreme hapšenja zbog nasilja ili ubistva bilo u pijanom stanju (Bushman, 1993; Lipsey, Wilson, Cohen, Derzon, 1997; Taylor, Leonard, 1983 prema Aronson et al. 2005). Više je krivičnih dela izvršeno pod dejstvom alkohola, nego pod dejstvom svih ilegalnih droga, u različitim kombinacijama. Zloupotreba alkohola bila je uzrok fizičkih napada u 43% slučajeva, u periodu 1998/1999, u SAD, dok je 1,6 milijardi dolara potrošeno zbog *veze* alkohol –kriminal (United States Department of Justice, 1996; Mayhew, 2003; Collins, Lapsley, 2008 prema Byrnes et al. 2012). Po podacima Nacionalnog instituta za zloupotrebu alkohola i alkoholizam u SAD, jedna trećina ubistava, kao i samoubistava povezana je sa upotrebom alkohola (Lewis et al. 2004).

Porodica i njena psihopatologija su značajni faktori kriminalnog ponašanja, uz moguć transgeneracijski prenos obrazaca pijenja i *modela* kriminalnog ponašanja. Studije ukazuju na povezanost konzumacije alkohola sa partnerskim nasiljem (Leonard and Senchak, 1996; MacDonald et al. 2000; Quigley and Leonard 2006 prema Fenton, Rathus, 2010). Najčešće se primenjuje fizičko, a

potom psihičko i povremeno seksualno nasilje nad partnerkama (suprugama), kao i nad decom.

Psihijatri izdvajaju neke psihičke poremećaje koji mogu da povećaju rizik za javljanje nasilnog ponašanja (Fromme, Kruse, 2003) kao što su: alkoholizam, poremećaji ličnosti – posebno antisocijalni *borderline* i narcistički poremećaj ličnosti, shizofreniju – paranoidna forma, bipolarni afektivni poremećaj – manična forma, posttraumatski stresni poremećaj. Istraživanje kao deo National Epidemiologic Survey on Alcohol and Related Conditions, nalazi da je među 20.291 pacijentata sa bipolarnim poremećajem tipa I, 61% koristilo alkohol ili druge supstance, dok je kod osoba sa bipolarnim poremećajem tipa II 39% konzumiralo alkohol, a 21% drogu (Cerullo, Strakowski, 2007). Međutim, i sama supstanca tj. alkohol ima određene karakteristike koje „olakšavaju“ činjenje dela, jer alkohol smanjuje socijalne inhibicije (on je ustvari dezinhibitor) za agresivne postupke i devijantna ponašanja. Takođe, alkohol ometa kognitivnu obradu podataka i dovodi do netačne i loše procene situacija, dok visok nivo testosterona, zajedno sa alkoholnom intoksikacijom, povećava agresiju. Količina i učestalost upotrebe alkohola povezani su sa nasilnim ponašanjem, tj. predstavljaju pozitivnu korelaciju, u kojoj rast ovih faktora povećava i nasilje (Salloum, Daley, Thase, 2000). Tako dela mogu da se počine *pod uticajem alkohola* – zavisnosti od alkohola (alkoholizam), potom u stanju intoksikacije (zloupotreba), ali i tokom prekida uzimanja alkohola (apstinencija, pauza između dva pijenja).

Kulturni faktori utiču na povezanost između upotrebe alkohola i nivoa nasilja, i to posebno u muškoj populaciji. Ukoliko se u socijalnom okruženju promovira devijantno ponašanje tj. socijalna očekivanja da se pod dejstvom alkohola reaguje agresivno, i neguje nasilnički životni stil, nivo nasilja će svakako rasti.

Istraživanja delikventnih grupa (bandi) mladih muškaraca u SAD nalaze da mladi muškaci pripadaju manjinskim etničkim grupacijama i marginalnim zajednicama sa slabim pristupom ekonomskim resursima i obrazovanju. Nemogućnost pristupa legitimnim izvorima moći stvara „arenu“ za izlive agresivnog muškog ponašanja kako u privatnoj, tako i u javnoj sferi, npr. uličnim borbama (Graham, Wells 2003 prema Hunt et. al. 2005). Nezadovoljena potreba za resursima i statusom uslovljava agresiju, često podstaknutu i alkoholom, kao način za potvrđivanje muškosti. Upravo se zato bande ne organizuju samo zbog borbi, već da bi se u njima potvrdio identitet i status. Zajednice sa niskim prihodima u urbanim sredinama u SAD imale su veću stopu kriminaliteta (Valdez et al. 2007). Njih karakteriše siromaštvo, nedostatak posla, zavisnost od socijalne pomoći, smanjena stopa bračnosti, vanbračna rađanja, jednoroditeljske porodice sa majkama i decom.

U SAD alkohol predstavlja značajan faktor za povrede i smrt u populaciji mlađoj od 21 godine, i mnoga rizična ponašanja, od kojih je jedno vožnja pod uticajem alkohola (Will, Sabo, 2010). Saobraćajne nesreće su i dalje vodeći uzrok morbiditeta i mortaliteta u populaciji mladih. Više studija, kao i zvanični statistički podaci, ukazuju da je pijenje mladih povezano sa kriminalom, kao i sa rizičnim seksualnim ponašanjem, neplaniranim trudnoćama maloletnica,

lošim uspehom u školi, psihičkim i psihijatrijskim problemima (Newbury-Birch et al., 2009; OECD, 2009; Hibell et al., 2009; Home Office, 2004; HES, 2007; Scottish Government, 2010; Bonomo et al., 2004; Newbury-Birch et al., 2009 prema Gordon, MacKintosh, Moodie, 2010). Takođe je u Srbiji je od 1990tih prestupništvo mladih dobilo *nove* dimenzije, i nove oblike kriminalnog ponašanja prati sve intenzivnije konzumiranje alkohola i drugih psihoaktivnih supstanci. U pitanju su teški oblici kriminaliteta, porast imovinskih i seksualnih delikata, recidivizam i udruživanje radi vršenja krivičnih i prestupničkih dela, prodor u ruralna područja i povećano učešće mladih iz viših slojeva (Jašović, 1991: 91, 92).

S tim u vezi, od 1991. do 2000. godine, poraslo je maloletničko prestupništvo, a posebno u toku 1993. Prisutna je stalna tendencija rasta najtežih krivičnih dela, a nasilje je sve brutalnije i sve destruktivnije (Vasiljević, 2007). Kriminološka istraživanja pokazuju da je najveći broj nasilničkih dela počinjenih od strane mladih upravo pod dejstvom alkohola, i to najčešće piva. U pitanju su huliganski ispadi i vandalizam (Ignjatović, 2011). Tako se u etiologiji maloletničkog prestupništva pominju siromaštvo uz alkoholizam oca. U istraživanju (Opalić, Ljubičić, 2008) je oko 50% maloletnih prestupnika zloupotrebljavalo psihoaktivne supstance, što ukazuje na povezanost zloupotrebe alkohola i drugih supstanci sa agresivnim i kriminalnim ponašanjem adolescenata.

Veliki broj konzumenata PAS, i povećanje ovog broja u nekim zemljama, može da utiče na povećanje broja krivičnih dela. U zemljama EU oko 15 miliona ljudi je zavisno od alkohola (Wittchen, Jacobi, Rehm, 2011). Oko 10% stanovništva pati od zloupotrebe i zavisnosti od alkohola i droga, te je ovo značajan javno-zdravstveni problem sa ekonomskim troškovima od 360 milijardi dolara (Office of National Drug Control Policy 2004), ali bez troškova za počinjena dela pod dejstvom supstanci. Jedan od primera istraživanja ekonomskog aspekta zločina tj. proračun štete od različitih dela počinjenih pod dejstvom alkohola, opisani su u Novom Južnom Velsu. U pitanju su troškovi vezani za činjenje dela kao i za krivični i pravosudni sistem. Procenjuje se da je 2006. godine 3.108 dolara bila cena po izvršenom delu – fizički napad prijavljen policiji, seksualni napad prijavljen policiji je koštao 4.899, troškovi oštećenja imovine su oko 762 dolara (Byrnes et al. 2012). Na listi nacionalnih zdravstvenih ciljeva za prvu deceniju 21. veka u SAD, stoji i zloupotreba supstanci, uz procenu da društvo plaća 167 milijardi dolara zbog zloupotrebe alkohola (U.S. Department of Health and Human Services, 2000 prema Hopson, Holleran Steiker, 2010).

Troškovi za policiju, organe pravosuđa, sudske veštake, moguću medijaciju, zatvorske kazne, mere obaveznog lečenja zbog nasilničkog i drugih vrsta kriminaliteta, pod dejstvom PAS, kao i tretman i oporavak viktimizovanih nasiljem (ukoliko ga uopšte ima), predstavljaju ozbiljan društveni problem.

Dobit od prodaje alkohola je daleko manja, ukoliko se uključe štete do kojih dovodi intoksikacija i zavisnost od alkohola tj. ekonomske posledice konzumacije alkohola u korelaciji sa kriminalitetom su ogromne i proračuni, tj. gubici trebalo bi da podstaknu preventivne mere.

Kratak osvrt na istorijske aspekte povezanosti kriminaliteta sa upotrebom alkohola

Prvi verbalni napadi na proizvođače alkohola počinju u prvoj polovini 18. veka zbog sve većih i vidljivijih socijalnih posledica nastalih usled konzumacije alkohola. Iz tog perioda potiču i prva razmišljanja o povezanosti upotrebe alkohola sa različitim oblicima kriminaliteta, a kriminal se shvata kao pojava uzrokovana isprepletanim individualno-društvenim činiocima. To saznajemo i iz shvatanja predstavnika pozitivističkog pravca u kriminologiji, čije su ideje o ovoj povezanosti zanimljive, a delom i danas aktuelne. Neke vrste kriminala autori objašnjavaju snažnijom povezanoću sa individualnim, a druge sa demografskim, društvenim i ekonomskim činiocima. Nekada alkoholizam i zločin *dolaze* iz nižih slojeva, a nekada se iz viših *prenose* na niže.

Čezare Lombrozo (prema Ignjatović, 2006) smatra da stopu zločina povećavaju određene individualne osobine, kao urođena impulsivnost, i spoljašnji faktori, na primer vrućina. Međutim, i pored pozitivnih promena spoljnih okolnosti, ostaju individualni faktori koji mogu da utiču na činjenje dela. Alkohol je najsnažniji proizvođač zločina, ali ipak ne i najtežih. Pošto se alkohol koristi u sredinama sa višim nivoom civilizacije, on ne utiče na pojavu „divljačkih zločina“, jer obrazovanje i bogatstvo smanjuju brutalne zločine. Lombrozo povezuje i cenu alkohola sa vrstama kriminalnih dela, kao npr. da ukoliko je alkohol jeftin, on utiče na dela protiv lica i državne vlasti, a ukoliko je skup, onda povećava stopu dela protiv imovine. Kettle (prema Ignjatović, 2006) ističe fatalno dejstvo alkohola na ponašanje ljudi i povezanost stope kriminaliteta sa alkoholizmom, a pored pola, klime, godišnjeg doba, obrazovanja i siromaštva. U Francuskoj su sredinom 19. veka, u periodu od 4 godine, od ukupno 1.129 ubistva, 446 izvršena pod dejstvom alkohola.

Gabrijel Tard (prema Ignjatović, 2006), u svojoj teoriji imitacije navodi primere u kojima siromašni imitiraju aristokrate, a sela gradove, i to u: zločinu, samoubistvu, porocima i alkoholizmu. Poroci su se iz najviših društvenih krugova preneli u najniži sloj. Ističe i visoke stope smrtnosti uzrokovane alkoholizmom, a posebno tuberkulozom i sifilisom. Tard zapaža različitu neformalnu socijalnu rekaciju na pijenje i opijanje prema osobama iz više i niže klase. Tako vitez Švajniken, ukazuje da ni „najnepristojnije pijančenje nije narušavalo ugled neke istaknute ličnosti“ (Tard prema Ignjatović, 2006: 122). Viljem Bonger (prema Ignjatović, 2006) ukazuje da na kriminalitet prevashodno utiču ekonomski uslovi. Tako su alkoholizam, prostitucija i militarizam posledica društvenog poretka. Alkoholizam utiče na pojedinca tako što ohrabruje seksualno nasilje. Takođe su zločini iz osвете uzrokovani alkoholizmom uz siromaštvo i necivilizovanost.

Potreba da se stvori baza podataka o istoriji nasilničkog kriminaliteta potiče iz 60tih i 70tih godina prošlog veka kada je broj ovih dela počeo snažno da raste u zapadnim zemljama. Pioniri u ovome su: Gurr (1969, 1979), Louise, Tilly (1975), Monkkonen (1975), Given (1977), Cockburn (1977), Hanawalt (1979) i Lane (1979) prema Roth et al. 2008).² Istraživači su naišli na zanimljive podatke, kao

2 Podaci su prikupljeni iz spisa mrtvozornika, sudske dokumentacije, policijskih dosijea, novina, i drugih izvora.

da je srednjovekovna Engleska imala visoku stopu ubistava u poređenju sa 20. vekom, potom da su protesti u 19. veku u Engleskoj bili povezani sa političkom nestabilnošću.

Nasilje u industrijskim gradovima u SAD opalo je u 19. veku. Sociolozi i istoričari bi posle ovih podataka trebalo da ispituju predrasude u vezi sa kriminalitetom u premodernim i modernim društvima smatraju autori (Roth et al. 2008).

Istraživanja povezanosti nasilja u porodici sa upotrebom alkohola

Nasilje u porodici je ozbiljan javno-zdravstveni problem, posebno za žene i decu. Uključuje zlostavljanje dece i/ili starih kao i nasilje među supružnicima (WHO, 2002 prema Moreira, 2011). Više od 10% ljudi (prema studiji SZO kojom je obuhvaćena 21 zemlja), doživelo je psihološku traumu kao žrtva ili svedok nasilja, nesreća, povreda bliske osobe. Oko 4% svetske populacije u toku godine pati od posttraumatskog stresnog poremećaja uslovljenog nasiljem i drugim traumatizujućim događajima (Bass et al. 2013). Stopa viktimizacije prema British Crime Survey je značajno niža u *rastućim* oblastima britanskih gradova (žive uspešni, mladi stručnjaci u kohabitacijama ili sami) u odnosu na *opadajuće* (žive stariji, samohrani roditelji, nezaposleni, siromašni) (Ljubičić, 2014:568). Povezanost konzumacije alkohola i nasilja prisutna je u svim zemljama, a posebno zemljama u tranziciji (WHO, 2006). Tako se u Rusiji i pored poboljšanja socijalnih i ekonomskih uslova od 2000te nisu bitno smanjili nejednakost, siromaštvo, korupcija i kriminalitet (Friedman, Rossi, Braine, 2009 prema Ljubičić, 2014: 335). I dalje postoji kultura čestog konzumiranja alkohola, ispijanja velikih količina *do dna*, i teških opijanja (intoksikacija). Alkohol se često spravlja u kućnim uslovima, posebno na selu. Ovakvo ponašanje uzrokuje visoku stopu alkoholizma kao i nasilja (Заирпаев, 2002).

Muškarci često nasilje u porodici minimiziraju, opravdavaju, *ne sećaju se* kada su pijanom stanju, te se stoga za ispitivanje ovog problema preporučuju kvalitativne analize, dubinski intervjui i klinički intervjui (značajan za objašnjenje emocija, detalja o nasilju, stilova komunikacije), kao načini da se dođe do adekvatnih podataka. Tako, prema jednom istraživanju iz SAD (Fenton, Ratus, 2010) najčešći razlozi za nasilje u porodici od strane 24 muškaraca uključenih u tretman bili su: zbog dece i kućnih ljubimaca, upotrebe alkohola, ljubomore. Posle incidenta muškarci su priznavali nasilje (33,3%), potom imali različita objašnjenja zašto je do nasilja došlo (23,3%) osećali krivicu, kajali se (13, 3%), minimizirali (13,3%), opravdavali (10%), nije se sećalo (6,7%). U Srbiji, slično ovome (u tretmanu porodičnom terapijom alkoholizma) dobijali smo odgovore klijenata, čija dela nisu prijavljena, a počinili su nasilje u porodici. Najčešći odgovori mogu se svrstati u: *opravdavanje/objašnjenje* uz prebacivanje krivice na alkohol i druge – „nisam znao šta radim u pijanom stanju“, „nisam ja kriv nego alkohol, da sam bio trezan to ne bih radio“, „isprovocirali su me, a vide da sam pijan“; *kajanje* – „zaista mi je žao“, „osećam se loše“, „stidim se“, „ne mogu

da zaboravim i to me muči“; *minimiziranje* – „jesam ali je to bilo onako samo šamar“; „ma slučajno sam je gurnuo, nisam hteo“; „hteo sam samo da pripretim pa mi se omaklo“; „nije to ništa i mene su roditelji tukli ko magarca“; *nesećanje* – „ničega se ne sećam, posle su mi pričali“; „samo se sećam kao da sam nešto vikao, a da sam udario ne“; „kad se napijem ne pamtim šta radim“, itd.

Takođe saznanja iz prakse omogućavaju pravljenje jedne okvirne klasifikacije ponašanja zavisnika – muškaraca u kućnom kontekstu 1. zavisnik u stanju intoksikacije alkoholom ne dozvoljava postavljanje bilo kakvih pitanja, dok se članovi porodice sklanjaju, izlaze iz istog prostora, i izbegavaju komunikaciju; 2. zavisnik u stanju intoksikacije sedi u kući, drema, *priča sam sa sobom*, ali svi igraju igru – *sve je u redu*. 3. verbalno je agresivan, više, ali ukoliko ga članovi porodice *razumeju* i ne postavljaju *suvišna* pitanja, može da se smiri i ode u krevet 4. satima priča potpuno besmislene priče, hvalospeve o svom životu, teškom radu i detinjstvu, dok članovi porodice moraju da ga slušaju i odobravaju 5. fizički i verbalno je agresivan, tako da su sukobi u porodici, bežanje ili izbacivanje iz kuće, česta pojava, kao i prijavljivanje policiji. Kod ovog tipa alkoholičara (ponašanja), moguće je prisustvo alkoholne patološke ljubomore (Dragišić Labaš, 2012).

Istraživanja povezanosti alkohola i nasilja u porodici u SAD, na velikim uzorcima, najbolje odslikavaju ovu pojavu, koja se može prepoznati i u drugim kulturama (opisano u tekstu koji sledi).

Ranija istraživanja verbalne agresije između partnera, na velikim uzorcima (N=5.232) američkih porodica, utvrđuju povećanje ove vrste agresije sa zloupotrebom alkohola i drugih PAS, dok sa socioekonomskim statusom i rasom nema korelacija (Murray, 1990). Mlađe odrasle žene češće su žrtve fizičkog i seksualnog nasilja, počinjenog od strane partnera, u odnosu na starije. Na uzorku od 4.430 mladih žena u SAD od 18 do 26 godina (Iritani et al. 2013) nađeno je da su fizički zlostavljane od svojih partnera koji konzumiraju alkohol u prethodnoj godini 23%, dok seksualno oko 4%. Takođe je važna povezanost između broja lokala u kojima se kupuje, a ne konzumira alkohol u susedstvu, sa potrošnjom alkohola i fizičkim nasiljem u porodici. Znači, dostupnost ovakvih lokala pokazuje se kao još jedan od faktora koji treba pratiti u vezi sa intoksikacijom i porodičnim nasiljem, jer se kontekst pijenja prebacuje iz lokala u kojima se kupuje (prodavnice, trafike), ali ne konzumira alkohol, u domaćinstvo. Upravo ekološke studije ukazuju na povezanost ovakvog okruženja sa nasiljem u porodici i pozivima policije, zatim povećanom stopom nasilja u porodici i zlostavljanjem dece (Cunradi et al. 2011; Livingston 2011 prema Freisthler et al. 2004 prema Iritani et al. 2013).

Žene, konzumenti alkohola, mogu češće da postanu žrtve fizičkog i seksualnog nasilja, kao i nasilja i ubistava od strane svojih partnera. Razlog ovome su i stavovi u mnogim kulturama *da alkohol žene podstiče na blud, budi seksualnu želju kod žena*, koji su se do danas zadržali. S obzirom da je društveni stereotip žene zavisnice vezan za promiskuitet, utiče i na češće vršenje krivičnih dela, posebno silovanja, a počinioci se smatraju manje krivim (Blume, 2003). Ipak, niže obrazovanje i niži socioekonomski status mogu da posreduju između nasilja i

upotrebe alkohola, ali u ovom slučaju od strane žena. Istraživanje viktimizovanih žena (Kaysen et al. 2006) koje su bile žrtve seksualnog (69) i fizičkog napada sa ciljem povrede ili pokušaja ubistva (39) u SAD, u većem broju su živjele same, uglavnom Afroamerikanke, sa nižim obrazovanjem i prihodom ispod 5000 dolara godišnje. Takođe su viktimizovane, koje su imale istoriju konzumacije alkohola, posle nasilja imale i izraženiji posttraumatski stresni poremećaj.

U SAD je ispitivano kako koncentracija siromaštva posreduje između individualnih prediktora, zloupotrebe supstanci i nasilničkog kriminala i nađena je snažna veza na velikom nacionalnom uzorku od 20.602 počinioca dela (uhapšenih muškaraca) u 24 urbane regije³²⁾ (Valdez et al. 2007). U siromašnijim domaćinstvima upotreba alkohola je češće povezana sa agresivnim ponašanjem, jer je siromaštvo *posrednik*, koji pojačava vezu alkohol-nasilje u porodici.

Muškarci koji čine nasilje u porodici, i bez upotrebe alkohola, svojim ponašanjem ozbiljno mogu da ugroze mentalno zdravlje svoje dece i njihovo psihosocijalno funkcionisanje. Međutim, upotreba i zavisnost od alkohola agresivnih očeva, uglavnom pojačava agresiju i nasilje.

Ispitivanje zatvorenika osuđenih zbog nasilja u porodici (N=145) (Febres et al. 2013) pokazalo je da su antisocijalne crte ličnosti oca i interpersonalna hostilnost najznačajnije povezani sa psihosocijalnim oštećenjima dece i problemima sa pažnjom. Incest između očeva i kćerki je često povezan sa seksualnim problemima roditelja i zlopotrebom i zavisnošću od alkohola i drugih PAS, te čini najveću crnu brojku kriminaliteta (Ignjatović, 2010: 109).

U Ruskoj Federaciji više od 50.000 dece godišnje beži od kuće zbog fizičkog nasilja roditelja. Podaci iz 2002. ukazuju da se za 25.000 maloletnika koji su pobjegli od kuće traga. Skoro 40% žrtava, ubijenih u kući (deca, hendikepirane osobe i žene) nisu bile u stanju da se odbrane od počinioca zločina (Alekseeva, 2004). U Rusiji je 77% počinioca nasilja u porodici, redovno konzumiralo alkohol. Među muškarcima, koji su ubili žene, njih od 60% do 75% su konzumirali alkohol pre ubistva (WHO, 2006).

Prema jednoj studiji rađenoj u Brazilu (N=454, 198 žena, 256 muškaraca) (Moreira et al. 2011) nasilje u porodici najčešće čine muškarci, dok su najčešće viktimizovani – žene, rođaci, deca. Oko 50% fizičkog i psihičkog zlostavljanja počinjeno je pod dejstvom alkohola, ali svakako alkohol nije jedini uzrok i nasilje se odvija i bez prisustva supstance, jer se kućni uslovi smatraju privatnim prostorom u kome je „sve“ dozvoljeno. Ipak, teška opijanja dva puta češće uslovljavaju fizičko i psihičko nasilje nad članovima porodice. Mlađi muškarci, starosti do 35 godina, skloniji su nasilju u odnosu na starije.

Na osnovu saznanja iz literature ima se utisak da kulturne razlike nisu velike i da je nasilničko ponašanje muškaraca u porodici, u stanju intoksikacije alkoholom, slično u mnogim zemljama.

3 U uzorku su se našli počinioci agresivnih zločina, u koje su uključeni: iznuda, pretnja, ubistvo, kidnapovanje, pljačka, seksualni prekršaji (silovanje), fizički napad, nasilje u porodici, ometanje policije, i narušavanje javnog reda. U neagresivne zločine: provala, prostitucija, prodaja droge, oružja, falsifikovanje, paljevine, prevare, krađe (imovine, vozila) pod uticajem PAS, posjedovanje droge, vožnja u pijanom stanju, nasilna vožnja.

Mere obaveznog lečenja u psihijatrijskim institucijama osoba koje su počinile krivično delo pod dejstvom alkohola u Srbiji, i prikaz slučaja

Kada je alkoholizam počeo da se tretira kao bolest (1951. od strane SZO) počelo je i veštačenje osoba koje su pod dejstvom alkohola i drugih PAS počinili krivično delo ili prestup. To je doprinelo saznanju o povezanosti dela i stepena kognitivnih funkcija, mehanizama za kontrolu emocija i ponašanja, zatim namere i dela, kao i razlika u reakciji, odgovoru i kompulziji pojedinaca, što je od fundamentalnog značaja za krivično pravo (Burglass, 1997).

U Srbiji postoje brojne zakonske, regulatorne ili administrativne odredbe, na snazi, koje se odnose na upotrebu alkohola, i na razne mere koje imaju za cilj da smanje štetu izazvanu konzumacijom alkohola (Kilibarda, 2011). U Zakonu o prekršajima („Sl. glasnik RS“, br. 101/2005 i 116/2008), Članu 53 (Obavezno lečenje alkoholičara i narkomana) stoji: da se obavezno lečenje alkoholičara i narkomana može izreći licu koje je učinilo prekršaj usled zavisnosti od stalne upotrebe alkohola ili opojnih droga i kod koga postoji opasnost da će usled ove zavisnosti i dalje da čini prekršaje.

Sud treba da dobije mišljenje sudskog veštaka, odnosno nadležne zdravstvene organizacije. Tako učiniocu prekršaja može da se naloži obavezno lečenje u odgovarajućoj zdravstvenoj ili drugoj specijalizovanoj ustanovi. Ako učinilac prekršaja bez opravdanih razloga odbije lečenje, mera će se izvršiti prinudnim putem. Zaštitna mera najduže može trajati do jedne godine. Ostaje nejasno značenje u Zakonu o prekršajima da *zaštitna mera* može da traje najduže do jedne godine, a posebno da lečenje može da se završi pre isteka jedne godine. Različito od toga u Krivičnom zakoniku *mera obaveznog lečenja* alkoholičara može da traje do 3 godine. Da li alkoholičar koji je počinio lakši prekršaj može da se leči od alkoholizma brže i kraće od onog koji je počinio krivično delo?

Iz literature, ali i na osnovu dugogodišnjeg iskustva u lečenju zavisnika, možemo da tvrdimo da osobe zavisne od alkohola treba da se leče od alkoholizma (narkomanije) najmanje dve godine (plus još bar dve u Klubu lečenih zavisnika).

Prikazi slučaja zavisnika od alkohola koji su dobili meru obaveznog lečenja u Klinici za psihijatrijske bolesti „Dr Laza Lazarević“ u Beogradu

U tekstu koji sledi navedena su tri prikaza slučaja, osoba koje su dobile meru obaveznog lečenja u psihijatrijskoj instituciji, od kojih su dva povezana sa nasiljem u porodici, a treći i sa pljačkom. Imena su zamenjena radi zaštite privatnosti.

Prikaz slučaja 1: Alkohol-fizičko nasilje u porodici

Jovan, 52 godine, višeg obrazovanja, komercijalista u penziji, razveden, živi sa roditeljima, ima troje dece, dobio je meru obaveznog lečenja od alkoholizma

zbog nasilja u porodici u pijanom stanju (fizički nasilan prema ocu), u trajanju od 2 godine. Konzumacija alkohola je počela još u srednjoj školi, intenzivnije pijenje počinje posle služenja vojske, sa 20 godina. Kao mlad znao je u pijanom stanju da se tuče *sa nekima iz kafane ili onima sa suprotnim mišljenjem od njegovog po pitanju politike, sporta, oko devojaka* Jovan je pri dolasku na lečenje bio *blago* motivisan, sa osećanjem krivice zbog nasilja nad ocem (starim 80 godina), ali i raznim mehanizmima odbrane *svog ponašanja*, tipičnog za zavisnike. Ranije takođe lečen u drugoj instituciji, sa dužinom apstinencije od 5 godina. Prethodno lečenje je svakako olakšalo sadašnje uključivanje u terapiju, zbog edukacije i iskustva rada u grupno-porodičnoj terapiji, kao i članstva u klubu lečenih zavisnika. Klijent je sada tretiran individualnom, porodičnom (majka saradnik, povremeno jedan od troje sinova) i medikamentoznom terapijom (u početku antidepresiv i Esperal u trajanju od dve godine). Izdvajamo iz psihoterapijskog protokola samo delove koji opisuju nasilje u porodici. Ovu priču navodi pacijent posle hospitalizacije od mesec dana i tri meseca terapijskog rada: „Pijan sam dolazio dva do tri puta nedeljno. Tada sam pio po čitav dan, dolivajući, velike količine alkohola. Uglavnom je to bio vinjak i povremeno rakija. Otprilike oko 1 litar dnevno, strašno. Nisam mogao da jedem dok sam pio. Kući sam dolazio u kasnim večernjim satima, kada su roditelji obično spavali, mada je majka ponekad čekala. Ja sam znao da joj kažem – šta radiš kog vruga, idi spavaj. Ukoliko me je grdila i savetovala znao sam i da opsujem, ali nju nisam nikada udario. Oca sam počeo da tučem godinu dana pre nego što je pozvao policiju i prijavio me. Znao sam da mu udarim šamar i to ne lagano i da ga gurnem, pa se on par puta ugruvao. Posle kad se otreznim nekad mu se izvinim, a nekad ne. I on je pio kad je bio mlad, ali je prestao pre mnogo godina. Razlog što sam ga udario bio je što mi nije davao novac, a ja sam tada dobio otkaz i potrošio otpremninu, onda je znao da mi govori da sam pijandura i da sam uništio porodicu, da me žena nije džabe ostavila i našla drugog, da me sinovi mrže...“Kada sam ga poslednji put gurnuo i on je povredio nogu i ruku. Tada sam 20 dana u kontinuitetu pio. Nisam znao šta radim. Sada se kajem, šta god da mi je govorio nisam smeo da udarim oca, mada me je provocirao, ali da, ja sada racionalizujem“. Jovan danas uspešno apstinira 6 godina. Od tada nije nikada bio agresivan prema ocu, niti verbalno, niti fizički.

*Prikaz slučaja 2: Alkohol-verbalno nasilje
u porodici i pretnja oružjem*

Ivan, 43 godine, srednjeg obrazovanja, u radnom odnosu, oženjen, ima dvoje dece, dobio je meru obaveznog lečenja od alkoholizma, u trajanju od 2 godine, zbog verbalnog nasilja u pijanom stanju i pretnje oružjem – da će ubiti celu porodicu i sebe. Ivan je konzumirao alkohol od svoje 19 godine, sa čestom zloupotrebom u grupi vršnjaka. Bio je u stanjima pijanstva najčešće verbalno agresivan, mada se nekoliko puta i potukao. Zavisnost od alkohola se razvila u poslednjih 10 godina. Klijent je pokušavao da apstinira 4 puta bez pomoći terapeuta (amaterske apstinencije), ali je najduža apstinencija trajala 3 meseca. U pijanom stanju je psihički zlostavljao suprugu, što je podrazumevalo – ispitivanja,

provere gde je bila i sa kim, pretpostavke o intimnim vezama, čak i sa nekim članovima njene i njegove porodice i rođacima, prijateljima, komšijama, uvrede i psovke. I kćerke je povremeno vređao. Kćerke su ga najpre smirivale, nekada se sklanjale u sobe, ali vremenom verbalna agresija usmerena ka supruzi postajala je sve intenzivnija (dijagnostikovana i kao alkoholna patološka ljubomora), pa su kćerke počele da se „mešaju“ u ove rasprave. Tako je Ivan po prijavi starije, punoletne kćerke, a potom i supruge, procesuiran i dobio meru obaveznog lečenja. Govorio je posle 2 godine apstinencije: „Bilo je strašno deci, a ženi i gore. Ponašao sam se kao potpuno lud čovek, vikao, svađao se sam sa sobom, bacao stolice, razbio staklo na vratima od kuhinje, nekoliko puta bacio mobilni ćerkama, a onda se izvinjavao i kupovao drugi i pretio sam pištoljem, tad kad me je ćerka prijavila. Uplašila se da ću sve da ih pobijem. I otac je bio ovakav, pio je mnogo i znao da udari majku, ali u selu se to valjda smatralo kao normalno, i da piješ i da udariš ženu, jer je to kao normalno, zaslužila je. Ipak, ja nisam udarao, ja sam vikao i lomio stvari, a posle 2 dana plaćem i kupim nove... Naučio sam šta je alkoholna patološka ljubomora, jao što me je sramota od onih reči, znate, kao jesi li bila sa mojim bratom, i tako ne daj Bože...“ Ivan je na početku lečenja poricao alkoholizam, i nije mu bilo jasno *šta on traži* u psihijatrijskoj instituciji, ali vremenom, uz apstinenciju, porodičnu, bračnu i medikamentoznu terapiju, kao i redovne dolaske u Klub lečenih zavisnika razvio je osrednji uvid. Ipak, posle 1 godine došlo je do prvog recidiva, a potom, posle 3 meseca i do drugog. Pijenje je uslovlilo verbalne ispade, pre svega prema supruzi, ali „znatno blaže“ nego ranije. Danas apstinira 3 godine od poslednjeg recidiva. Odnosi u porodici su znatno bolji. Alkoholna patološka ljubomora je izlečena, ali propijanje bi svakako značilo povratak, kako u bolest, tako i u nasilničko ponašanje.

Prikaz slučaja 3: alkohol-nasilje u porodici-pljačka

Radovan, starosti 35 godina, srednjeg obazovanja, radi kao konobar, oženjen, ima dvoje maloletne dece, dobio je meru obaveznog lečenja od alkoholizma zbog pljačke banke u pijanom stanju, u trajanju od 2 godine. Konzumacija alkohola je počela u 8 razredu osnovne škole, ali je nastavljena i u srednjoj školi, uz povremeno pijenje, Radovan počinje da se kocka (rulet, karte). Intenziviranje konzumacije alkohola se vezuje za period posle 18 godine, a zavisnost od alkohola nešto pre braka, sa 27 godina. Prema supruzi u početku braka, povremeno verbalno agresivan u pijanom stanju, a potom se verbalna agresija intenzivira i usmerava i ka deci. Kasnije se verbalna agresija kombinuje sa fizičkom i prema supruzi i prema deci. Za nasilje u porodici nije nikada prijavljen. Supruga je verovala da je loša materijalna situacija *najveći krivac* za ovakvo ponašanje muža. Inače je odrastala u alkoholičarskoj porodici, u kojoj je otac bio daleko više fizički agresivan prema majci, a muž je „samo povremeno znao da udari šamar“. U to vreme Radovan ima problema na poslu, privatni posao *staje* zbog spoljnih okolnosti, ali i smanjene profesionalne funkcionalnosti klijenta. Radovan potom nalazi posao u obezbeđenju banke u kojoj radi tri godine do činjenja krivičnog dela. Razlog za pljačku je bio, po njegovim rečima – da 10.000 evra uloži u rulet i dobije duplo. Sledi Radovanova priča „Tog dana sam pio od ujutro. To sam

mogao jer je bio vikend, a ja sam bio jedini čuvar. Razmišljao sam – svi znaju da sam dobar radnik, šta fali ako pozajmim malo para, i ovako imaju previše. Pozajmim, odem sa radnog mesta, na par sati, niko neće da primeti, i vratim se sa duplo više para, vratim u sef, i meni ostaje bar 5.000 evra, i tako mogu još koji put, što da ne. Otvorio sam sef, uzeo novac. U kladionici sam i gubio i dobijao. Popio sam veću količinu, pre odlaska, da se ohrabrim. Na kraju sam izgubio 8000 evra. Neko je zvaao obezbeđenje, mene nije bilo, i usledila je provera. Pošto me nije bilo na radnom mestu, zvali su moju ženu, ona je bila šokirana, možda je i slutila zlo, ko zna. I tako, čudo sam napravio. I ovako jedva krpimo kraj sa krajem. Šta mi je to trebalo“. U toku terapije se otkriva i nasilje u porodici koje traje od početka braka. Deca otvorenije govore o svojim emocijama, pre svega, strahu i stidu, nego supruga. Radovan apstinira 4 godine. Novac vraća u ratama banci. Zaposlio se kao konobar, mada je to bilo protiv terapijskih pravila, ali za sada održava apstinenciju. Prema supruzi je *retko* verbalno agresivan, ali fizička agresija prema supruzi i deci je za sada zaustavljena.

Zaključak

Danas, u periodu globalizacije, mogu se očekivati slične stope upotrebe alkohola, a delimično i zavisnosti od alkohola između muškaraca i žena, ali konzumacija nije povezana sa većom stopom nasilničkog kriminaliteta kod žena, ali jeste sa većom stopom viktimizacije žena. Muškarci češće pod dejstvom alkohola postaju nasilnici, a žene češće pod dejstvom alkohola postaju žrtve. Svakako da alkohol nije ni najvažniji, ni neophodan činilac za vršenje krivičnih i drugih dela. Ipak, mnoga istraživanja ukazuju na značajnu povezanost između kriminala i alkohola, kao i nasilja u porodici.

Specifičnost partnerskog nasilja, čak i bez intoksiciranog nasilnika, ogleda se u kulturnim obrascima muškog ponašanja, koje se formalno ne odobrava, ali neformalno ne osuđuje. Pijenje se u mnogim društvima povezuje sa muževnošću, društvenošću, lojalnošću grupi i hrabrošću, a posledice se nedovoljno primećuju. Tako društvo postaje glavni podstičući faktor za početak pijenja muškaraca, a delom i za razvoj zavisnosti od alkohola, uz druge faktore (ličnost, porodični faktori, genetika).

Socijalizacija žena, sa druge strane, sprečava ili onemogućava brzu reakciju i prijavljivanje nasilnika, te je stoga crna brojka kriminaliteta za nasilje u porodici izuzetno visoka. Posebno je nasilje nad starim roditeljima nevidljivo i obično se otkrije kada dođe do najtežeg dela – ubistva (Ignjatović, 2010: 109).

Iako postoje razlike u upotrebi alkohola između različitih zemalja, sličnost je u smanjenju uticaja religije, dok kulturni i društveni činoci uz individualne, *određuju* stope upotrebe alkohola, ali delimično i stope kriminaliteta.

Dobro osmišljeni i realizovani nacionalni programi prevencije alkoholizma, delom bi smanjili stopu nasilničkog kriminaliteta, ali bi značajnije uticali na smanjenje nasilja u porodici.

Literatura

- Alekseeva Semenovna, Larisa 2004. On Violence Against Children in the Home. *Russian Education and Society*, 46, 9: 16–31.
- Aronson, Elliot, Wilson, Timothy, Akert, Robin 2005. *Socijalna psihologija*. Zagreb: Mate d.o.o.
- Bass, JK, Annan J, McIvor Murray S, Kaysen D, Griffiths S, Cetinoglu T, Wachter K, Murray LK, Bolton PA. 2013. Controlled trial of psychotherapy for Congolese survivors of sexual violence. *New England Journal of Medicine*, 368, 23: 2182–2191.
- Byrnes, Joshua, Doran, Christopher & Shakeshaft, Antony 2012. Cost per incident of alcohol-related crime in New SouthWales. *Drug and Alcohol Review*, 31: 854–860.
- Blume B. Sheila 2003. Alcohol Problems in Women, u: Johnson, Bancole, Ruiz, Pedro, Galanter, Marc (ur.) *Handbook of Clinical Alcoholism Treatment*, Maryland, USA: Lippincott Williams Wilkins.
- Cerullo, M.A., Strakowski, S.M. 2007. The prevalence and significance of substance use disorders in bipolar type I and II disorder. *Substance Abuse Treatment, Prevention, and Policy*, Vol. 2: 29.
- Dragišić Labaš, Slađana 2012. *Alkoholizam u porodici i porodica u alkoholizmu*. Beograd: Sociološki institut Filozofskog fakulteta u Beogradu i „Čigoja“.
- Febres Jeniimarie, Shorey, Ryan, Zucosky, Heather, Brasfield, Hope, Vitulano, Michael, Elmquist, JoAnna, Ninnemann, Andrew, Labrecque, Lindsay, Stuart, Gregory 2014. The Relationship Between Male-Perpetrated Interparental Aggression, Paternal Characteristics, and Child Psychosocial Functioning. *J Child Fam Stud*, 23:907–916.
- Fenton, Becky, Rathus, H.Jill 2010. Men's Self-Reported Descriptions and Precipitants of Domestic Violence Perpetration as Reported in Intake Evaluations. *J Fam Viol*, 25:149–158.
- Fromme, Kim, Kruse, I. Marc 2003. Socio-Cultural and Individual Influences on Alcohol Use and Abuse by Adolescents and Young Adults, u: Johnson Bancole, Ruiz Pedro, Galanter Marc (ur.) *Handbook of Clinical Alcoholism Treatment*, Maryland, USA: Lippincott Williams Wilkins.
- Gordon, R., MacKintosh, M.A., Moodie, C. 2010. The Impact of Alcohol Marketing on Youth Drinking Behaviour: A Two-stage Cohort Study. *Alcohol and Alcoholism*, Vol. 45, No. 5: 470–480.
- Hopson, MH., Holleran, Steiker LK. 2010. The Effectiveness of Adapted Versions of an Evidence-based Prevention Program in Reducing Alcohol Use among Alternative School Students. *Children et School*, Vol 32, No. 2: 81–92.
- Hunt, G.P., MacKenzie, K., Joe-Laidler K. 2005. Alcohol and Masculinity The Case of Ethnic Youth Gangs, U: Wilson, M.T. (ur.) *Drinking Cultures Alcohol and Identity*, Oxford, New York: BERG.
- Ignjatović, Đorđe 2006. *Kriminološko nasleđe*. Beograd: Pravni fakultet Univerzitet u Beogradu i Dosije.

- Ignjatović, Đorđe 2011. Pojam i etiologija nasilničkog kriminaliteta. *CRIMEN*, 2: 179–211.
- Ignjatović, Đorđe 2010. *Kriminologija*. Beograd: Pravni fakultet Univerzitet u Beogradu, Centar za izdavaštvo .
- Iritani J. Bonita, Waller W. Martha, Tucker Halpern, Carolyn, Moracco E. Kathryn, Christ L. Sharon, Flewelling L. Robert 2013. Alcohol Outlet Density and Young Women's Perpetration of Violence Toward Male Intimate Partners. *J Fam Viol*, 28:459–470.
- Jašović, Žarko 1991. *Kriminologija maloletničke delikvencije*. Beograd: Naučna knjiga.
- Kaysen, Debra, Simpson Tracy, Dillworth, Tiara Larimer, Mary, Gutner, Cassidy Resick, Patricia 2006. Alcohol Problems and Posttraumatic Stress Disorder in Female Crime Victims. *Journal of Traumatic Stress*, 19, 3: 399–403.
- Kilibarda, B. 2011. *Socijalno medicinski aspekt Nacionalne strategije za borbu protiv zloupotrebe alkohola i alkoholizma*“, Simpozijum: Usklađivanje zdravstvene politike RS o prevenciji i tretmanu alkoholizma sa smernicama evropskog Akcionog plana 2012–2020, Beograd.
- Lewis Alexander, L., La Rosa, H.J., Bader, H., Garfield, S. 2004. *New Dimensions in Women's Health*. London: Jones and Barlett Publishers.
- Ljubičić, Milana 2014. Viktimizacija i siromaštvo: o žrtvama i žrtvovanim u Srbiji, *Sociološki pregled*, 4: 565–582.
- Ljubičić, Milana 2014. Društveni faktori nastanka širenja zavisnosti od psihoaktivne supstance *krokodil* na prostoru bivšeg Sovjetskog Saveza. *Sociologija*, Vol. LVI, 325–342.
- Ljubičić, Milana 2011. *Porodica i delinkvencija*, Beograd: Sociološki institut Filozofskog fakulteta u Beogradu i „Čigoja“.
- MacDonald, G., Zanna, M. P., & Holmes, J. G. 2000. An experimental test of the role of alcohol in relationship conflict. *Journal of Experimental Social Psychology*, 36, 2: 182–193.
- Moreira Tais de Campos, Ferigolo, Maristela, Fernandes, Simone, Barros, Xênia, Mazoni G. Cláudia, Regina Noto, Ana, Galduróz, José Carlos Fernandes,. Barros M. T. Helena 2011. Alcohol and Domestic Violence: A Cross-Over Study in Residences of Individuals in Brazil. *J Fam Viol*, 26:465–471.
- Murray A. Straus, Stephen, Sweet 1990. Social Psychological Characteristics Associated with Verbal Aggression between Husbands and Wives. New Hampshire Univ. Durham. Family Research Lab.,19.
- Office of National Drug Control Policy 2004. *The Economic Costs of Drug Abuse in the United States, 1992–2002*. Washington, DC: Executive Office of the President.
- Opalić, Petar, Ljubičić, Milana 2008. Istraživanje veze između materijalnog statusa i psihopatoloških obeležja maloletnih prestupnika i njihovih roditelja, u: Ignjatović Đ. (ur.) *Stanje kriminaliteta u Srbiji i pravna sredstva reagovanja (II deo)*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd: Crimen

- Quigley, B. M., & Leonard, K. E. 2006. Alcohol expectancies and intoxicated aggression. *Aggression and Violent Behavior*, 11: 484–496.
- Roth, Randolph, Eckberg, Douglas, Hughes Dayton, Cornelia, Wheeler, Kenneth, Watkinson, James, Habreman, Robb 2008. The Historical Violence Database A Collaborative Research Project on the History of Violent Crime, Violent Death, and Collective Violence. *Historical Methods*, 41, 2: 81–97.
- Salloum, I.M., Daley, D.C., Thase, M.E. 2000. *Male Depression, Alcoholism and Violence*. London: Martin Dunitz.
- Valdez, Avelardo, Kaplan, Charles, Curtis, Russell 2007. Aggressive Crime, Alcohol and Drug Use, and Concentrated Poverty in 24 U.S. Urban Areas. *The American Journal of Drug and Alcohol Abuse*, 33: 595–603.
- WHO 2008. From the editor—The who World mental health survey: its strengts and weaknesses. *Issues in Mental Health Nursing*, 29: 99–100.
- Wittchen HU, Jacobi F, Rehm J, 2011. The size and burden of mental disorders and other disorders of the brain in Europe 2010. *Eur Neuropsychopharmacol*, 21,9: 655–79.
- Will, K.E., Sabo, C.S. 2010. Reinforcing Alcohol Prevention (RAP) Program: A Secondary School Curriculum to Combat Underage Drinking and Impaired Driving. *Journal of Alcohol and Drug Education*, 1: 14–36.
- Vasiljević, D. 2007. Fenomenološka obeležja prestupništva mladih u SRJ u periodu od 1991–2000 godine. *Socijalna misao*, 2: 51–62.
- Заиграев Г.Г. 2002. Особенности российской модели потребления некоммерческого алкоголя. *Социологические исследования*, 12: 33–41.